

ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ
RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL DE BELGRADE

XXV/1

АРХЕОЛОГИЈА
ARCHÉOLOGIE

СЕПАРАТ / SEPARATION

Милица О. РАДИШИЋ

Жељко ТОМИЧИЋ, *ВЈЕЛОБРДСКИ КУЛТУРНИ КРУГ: ГРОБЛЈА 9. ДО 13. СТОЛЈЕЋА
У МЕЂУРЕЋЈУ МУРЕ, ДРАВЕ, ДУНАВА И САВЕ* (ПРИКАЗ)

НАРОДНИ МУЗЕЈ
У БЕОГРАДУ

MUSÉE NATIONAL
DE BELGRADE

2021

Редакцијски одбор тома XXV-1

Сташа БАБИЋ, Арчер МАРТИН (Република Италија), Бојана МИХАИЛОВИЋ,
Ивана ПОПОВИЋ (уредник), Наде ПРОЕВА (Република Северна Македонија),
Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН, Душко ШЉИВАР, Перица ШПЕХАР,
Веселинка НИНКОВИЋ (секретар)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ у Београду

Главни и одговорни уредник

Бојана БОРИЋ БРЕШКОВИЋ

Rédaction du tome XXV-1

Staša BABIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Arčer MARTIN (République d'Italie),
Bojana MIHAILOVIĆ, Ivana POPOVIĆ (rédacteur), Nade PROEVA (République de
Macédoine du Nord), Duško ŠLJIVAR, Perica ŠPEHAR,
Veselinka NINKOVIĆ (secrétaire)

Edition

MUSÉE NATIONAL de Belgrade

Rédactrice en chef

Bojana BORIĆ BREŠKOVIĆ

САДРЖАЈ / CONTENT

Ивана М. ПОПОВИЋ MEMORIAE DICATUM МАРКО ПОПОВИЋ (1944–2020)	9
Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ CHERT MICROPERFORATORS FROM VINČA	13
Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ МИНИЈАТУРНИ ШИЉЦИ ОД РОЖНАЦА СА ВИНЧЕ	37
Јасна Б. ВУКОВИЋ РЕЦИКЛИРАЊЕ ПРЕДМЕТА ОД КЕРАМИКЕ: НЕОЛИТСКЕ ФИГУРИНЕ КАО АЛАТКЕ, ПРИМЕР С ЛОКАЛИТЕТА ПАВЛОВАЦ–ЧУКАР	39
Jasna B. VUKOVIĆ RECYCLING OF CERAMIC OBJECTS – NEOLITHIC FIGURINES AS TOOLS, EVIDENCE FROM THE SITE OF PAVLOVAC-ČUKAR.....	49
Весна П. ВУЧКОВИЋ, Мирко М. ВРАНИЋ, Војислав М. ФИЛИПОВИЋ РЕКОГНОСЦИРАЊЕ ЛЕВЕ ОБАЛЕ ВЕЛИКЕ МОРАВЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ПАРАЋИН	51
Vesna P. VUČKOVIĆ, Mirko M. VRANIĆ, Vojislav M. FILIPOVIĆ SITE SURVEYING OF THE WEST BANK OF VELIKA MORAVA IN THE TERRITORY OF THE PARAĆIN MUNICIPALITY	84
Јелена Н. МАРКОВИЋ, Адела Е. ПЛЕЦЕРОВА, Ивана Р. С. ЖИВАЉЕВИЋ, Сања П. КОЈИЋ, Бојан Б. ПЕТРОВИЋ, Аца В. ЂОРЂЕВИЋ, Софија М. СТЕФАНОВИЋ АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СПАЉЕНИХ ЉУДСКИХ ОСТАКА СА ПРАИСТОРИЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ КОНОПИШТЕ У БЛИЗИНИ СЕЛА МАЛА ВРБИЦА КОД КЛАДОВА	85
Jelena N. MARKOVIĆ, Adela E. PLECEROVA, Ivana R. S. ŽIVALJEVIĆ, Sanja P. KOJIĆ, Bojan B. PETROVIĆ, Aca V. ĐORĐEVIĆ, Sofija M. STEFANOVIĆ ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF CREMATED HUMAN REMAINS FROM THE PREHISTORIC NECROPOLIS KONOPIŠTE IN THE VICINITY OF MALA VRBICA VILLAGE NEAR KLADOVO	115
Нина Марија Ј. КОТУРОВИЋ, Вера Ж. БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ РЕСТАУРАЦИЈА КЕРАМИЧКИХ ФИГУРИНА СМЕШОМ НА БАЗИ ВОСКА: НА ПРИМЕРИМА ИЗ МЛАЂЕГ НЕОЛИТА И ЕНЕОЛИТА	117
Nina Marija J. KOTUROVIĆ, Vera Ž. BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ RESTORATION OF POTTERY FIGURINES USING WAX-BASED MIXTURE: EXPERIMENT ON THE SPECIMENS FROM THE LATE NEOLITHIC AND ENEOLITHIC.....	136
Кристина Ж. ПЕНЕЗИЋ, Ненад Ц. ЈОНЧИЋ, Андреј С. СТАРОВИЋ ВЕЛИЧИНА, ПОЛОЖАЈ И ПРИРОДНО ОКРУЖЕЊЕ ЛОКАЛИТЕТА У ДОЊОЈ БРАЊЕВИНИ.....	137

Kristina Ž. PENEZIĆ, Nenad C. JONČIĆ, Andrej S. STAROVIĆ AREA, POSITION, AND ENVIRONMENT OF THE SITE AT DONJA BRANJEVINA.....	154
Milica D. ТАРАВИЧКИ-ИЛИЋ, Ljubiša VASILJEVIĆ IRON AGE POTTERY FROM UKOSA, KRUŠEVAC DISTRICT	157
Милица Д. ТАПАВИЧКИ-ИЛИЋ, Љубиша Б. ВАСИЉЕВИЋ КЕРАМИКА ГВОЗДЕНОГ ДОБА С ЛОКАЛИТЕТА УКОСА КОД КРУШЕВЦА.....	172
Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ ВИТАС КУЛТ БОГА АПОЛОНА У РИМСКИМ ПРОВИНЦИЈАМА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ	173
Nadežda M. GAVRILOVIĆ VITAS THE CULT OF GOD APOLLO IN THE ROMAN PROVINCES OF THE CENTRAL BALKANS	200
Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ КРЕПУНДИЈЕ (<i>CREPUNDIAE</i>) ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА.....	201
Dragana Lj. SPASIĆ-ĐURIĆ <i>CREPUNDIAE</i> FROM VIMINACIUM	236
Мирјана Б. ГЛУМАЦ ЗВОНА СА КОСМАЈСКЕ НЕКРОПОЛЕ ГОМИЛИЦЕ.....	239
Mirjana B. GLUMAC BELLS AT THE KOSMAJ NECROPOLIS GOMILICE	250
Мирослав Б. ВУЈОВИЋ РИМСКИ ДОДЕКАЕДАР ИЗ ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА У ЈАГОДИНИ	251
Miroslav B. VUJOVIĆ ROMAN DODECAHEDRON FROM THE REGIONAL MUSEUM IN JAGODINA	263
Ивана М. ПОПОВИЋ ПРОЛАМАЊЕ, АЖУРИРАЊЕ, <i>OPUS INTERRASILE</i> : ТЕРМИНОЛОШКО-ТЕХНОЛОШКЕ ДИЛЕМЕ О КАРАКТЕРИСТИКАМА ОТВОРЕНИХ ОРНАМЕНАТА НА РИМСКОМ НАКИТУ	265
Ivana M. PEROVIĆ OPENWORK, AJOURÉ, <i>OPUS INTERRASILE</i> : TERMINOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL DILEMMAS ABOUT THE ORNAMENTAL DESIGN WITH OPENINGS ON THE ROMAN JEWELRY	284
Софија А. ПЕТКОВИЋ НОВИ НАЛАЗ ДЕЛА ПОЈАСНЕ ГАРНИТУРЕ УКРАШЕНЕ АЖУРИРАЊЕМ ИЗ РАВНЕ (<i>TIMACUM MINUS</i>).....	287
Sofija A. PETKOVIĆ NEW FINDING OF A PART OF THE BELT SET DECORATED WITH OPENWORK FROM RAVNA (<i>TIMACUM MINUS</i>).....	303
Игор С. БЈЕЛИЋ, Бојана М. ИЛИЈИЋ КАНЕЛИРАНИ ПАЛМИНИ КАПИТЕЛИ ПЕРГАМОНСКОГ ТИПА У АРХЕО-ЕТНО ПАРКУ У РАВНИ	305

Igor S. VJELIĆ, Vojana M. ILJIĆ
FLUTED PALM CAPITALS OF THE PERGAMENE TYPE
IN THE ARCHAEO-ETHNO PARK IN RAVNA320

Иван Р. БУГАРСКИ, Наташа П. ЦЕРОВИЋ
КАСНОАВАРСКИ НАЛАЗИ СА ПОДРУЧЈА СРЕМА И СРПСКОГ ПОДУНАВЉА
ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ321

Ivan R. BUGARSKI, Nataša P. CERVIĆ
LATE AVAR FINDS FROM SYRMIA AND THE SERBIAN DANUBE REGION IN THE
EARLY MEDIEVAL COLLECTION AT THE NATIONAL MUSEUM OF BELGRADE341

Вујадин Т. ВУЈАДИНОВИЋ
РАНОВИЗАНТИЈСКИ КАМЕНИ МОРТАРИЈУМИ СА ГРАДИНЕ НА ЈЕЛИЦИ343

Vujadin T. VUJADINOVIĆ
EARLY BYZANTINE STONE MORTARIA FROM GRADINA ON THE JELICA MT.367

Дејан С. РАДИСАВЉЕВИЋ, Јелена М. ВУКЧЕВИЋ
ФРАГМЕНТ МОРАВСКЕ КАМЕНЕ ПЛАСТИКЕ СА ЛОКАЛИТЕТА БАЧВИШТЕ
У ЈАСИКОВИЦИ КОД ТРСТЕНИКА И ЊЕГОВО МОГУЋЕ ПОРЕКЛО369

Dejan S. RADISAVLJEVIĆ, Jelena M. VUKČEVIĆ
FRAGMENT OF MORAVA SCHOOL STONE SCULPTURE FROM THE SITE BAČVIŠTE
IN JASIKOVICA NEAR TRSTENIK AND ITS POSSIBLE ORIGIN396

Vesna M. BIKIĆ, Zoran Ž. MILADINOVIĆ
OPAL RING FROM NOVO BRDO AND GEMSTONE RINGS IN THE LATE MIDDLE AGES397

Весна М. БИКИЋ, Зоран Ж. МИЛАДИНОВИЋ
ПРСТЕН ОД ОПАЛА ИЗ НОВОГ БРДА И ПРСТЕЊЕ ОД ЈУВЕЛИРСКОГ КАМЕЊА
У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ434

Милица О. РАДИШИЋ
ŽELJKO TOMIĆIĆ, *VJELOBRDSKI KULTURNI KRUG: GROBLJA 9. DO 13. STOLJEĆA
U MEĐUREČJU MURE, DRAVE, DUNAVA I SAVE (ПРИКАЗ)* 435

Александар Д. БАНДОВИЋ
MONIKA MILOSAVLJEVIĆ, *OSVIT ARHEOLOGIJE: GENEZA KULTURNO-
ISTORIJSKOG PRISTUPA U ARHEOLOGIJI SRBIJE (ПРИКАЗ)* 443

УДК 902:929 Поповић М.

Примљено: 15. март 2021.

Прихваћено: 20. мај 2021.

MEMORIAE DICATUM

МАРКО ПОПОВИЋ
(1944–2020)

Марко Поповић, доајен наше археологије, припада плејади научника који су дали немерљив допринос познавању средњовековне историје српских земаља и материјалне културе током тог периода. Рођен у Ужицу 1944, он је 1966. године завршио студије археологије на Филозофском факултету Универзитета у Београду, где је магистрирао 1971, а докторирао 1980. године. Свој научни рад Марко Поповић је започео истраживањем Београдске тврђаве, и то од 1968. године као сарадник Завода за заштиту споменика културе града Београда, да би 1976. постао члан, а затим и дугогодишњи руководилац новоустановљеног научноистраживачког пројекта за Београдску тврђаву при Археолошком институту у Београду. Оформио је тим сарадника с којима је, увек уз несебично лично залагање, утемељио путеве интердисциплинарних истраживања средњовековног Београда.

Међутим, осим Београдске тврђаве, централно место његових истраживања заузимала су и друга средњовековна утврђења. Без доприноса Марка Поповића, разумевање збивања на нашим просторима у средњовековном периоду не може се ни претпоставити. Мислимо притом на више аспеката његовог деловања. Био је оштар противник псеудонаучних теорија о пореклу Срба и досељавању Словена на Балкан, за чије су ширење деведесете године прошлог века пружиле погодан терен, а њихов уплив је, нажалост, и данас уочљив. Затим, као врхунски теренски археолог, он је руководио истраживањима највећих и најзначајнијих средњовековних локалитета у Србији, као и публикавањима резултата тих комплексних радова (М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд: Археолошки институт, 1982; М. Поповић и В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду: истраживања у Доњем граду Београдске тврђаве*, Београд: Археолошки институт, 2004; М. Поповић, *Ужички град*, Београд: Археолошки институт; Ужице: Историјски архив, 1995; М. Popović i V. Bikić, *Vrsenice: kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje = Late Roman and Serbian early medieval fortress*, Beograd: Arheološki institut, 2009; М. Поповић, *Смедеревски град*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2013; М. Поповић, *Манасијин Свјуденица: археолошка открића*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, Археолошки институт, 2015).

Марко Поповић се прихватао и незахвалног и деликатног задатка објављивања и ревизије резултата ранијих археолошких ископавања, често оних с непотпуном теренском документацијом. Монографија о властеој задужбини у околини Пирота, коју одликује више етапа градње, представља изузетну књигу у којој су сублимирана дугогодишња истраживања и нови резултати анализа фаза њене изградње и стварања откривеног живописа (М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић и Б. Поповић, *Црква Свјетіої Николе у Стјаничењу*, Београд: Археолошки институт, 2005). Проучавајући настанак и развој урбаних и сакралних центара на тлу средњовековне Србије, Марко Поповић је посебну пажњу, осим на споменике с подручја града Раса, усмерио и на остатке Новог Брда на данашњем Косову, што је најпре резултовало публикавањем монографије о цркви Светог Николе у том граду (М. Поповић и И. Бијелић, *Црква Свјетіої Николе: катедрала града Нової Брда = M. Popović and I. Bijelić, St Nicholas Church: The Orthodox Cathedral of the Town of Novo Brdo*, Београд: Ре-

публички завод за заштиту споменика културе, 2018), а затим и постхумно објављеном књигом о заштитним археолошким ископавањима на том локалитету, којима је руководио (М. Поповић и Г. Симић, *Утврђења средњовековној гради Новој Брди* = М. Popović and G. Simić, *Fortification of medieval town of Novo Brdo*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2020).

Захтеван, пре свега, према самом себи, али и према члановима археолошких и конзерваторских екипа с којима је сарађивао, резултате својих истраживања публиковао је у оквиру студија у научним часописима и монографија, које одликују апотекарска прецизност у изношењу података и закључци базирани на чињеницама, обимној литератури и његовој ерудицији.

Осврнућемо се и на једну донекле скривену, али за археолошку науку драгоцену делатност Марка Поповића. Као врхунски познавалац домаће, европске и светске стручне литературе, он је уложио свој ентузијазам и знање да домаће научне публикације постану међународно релевантне како својим садржајем тако и техничком опремењеношћу. Будући да је био дугогодишњи руководилац *Пројекта Београдска утврђења*, 1997. године је покренуо издавање едиције *Singidunum*, чији је био уредник, а у којој су до сада изашле четири свеске. На његовим млађим сарадницима је да продуже тај рад. У традицији Археолошког института је да се материјал с великих античких локалитета периодично објављује у оквиру тематских публикација, што је започето 1971. године серијом *Sirmium*, а настављено 1984. године серијом *Caričin Grad*. Едицијом *Singidunum* су представљени резултати археолошких истраживања римских остатака у нашој престоници, у оквиру већих студија о некрополама Сингидунума, керамичком материјалу пронађеном током ископавања, о изузетним предметима из епохе Сеобе народа откривеним у Улици Тадеуша Кошћушка, али и краћих прилога о појединим споменицима или историјским проблемима. Све радове одликују научна прецизност и веома добар квалитет илустративних и документарних прилога, о чему је уредник едиције, Марко Поповић, помно водио рачуна. Студиозан приступ издавачкој делатности наших научних и културних институција пружио је и као члан уређивачког одбора Археолошког института и дугогодишњи уредник часописа *Наслеђе*, који издаје Завод за заштиту споменика културе града Београда. Његова сарадња с Народним музејом у Београду сведочи о вишедеценијском пријатељству и професионалној посвећености, из којих су произашли важни пројекти и значајна археолошка открића. Готово две деценије био је члан редакцијског одбора *Зборника Народног музеја*, свеске за археологију, а од 2013. године био је уредник тог часописа. Улагао је неизмерно знање, труд и искуство у стално одржавање највишег научног и стручног нивоа те публикације, која је 2013. године, према одлуци Министарства за науку, просвету и технолошки развој Републике Србије, у оквиру Листе домаћих часописа за друштвено-хуманистичке науке, унапређена у категорију часописа од националног значаја. Лично сам, као члан редакције *Зборника*, имала прилику да се уверим у његова залагања да се у часопису, увек водећи рачуна о квалитету прилога, нађу саопштења како сарадника Народног музеја у Београду тако и оних из других музејских и научних институција. Стога,

с великим поштовањем и захвалношћу, Марку Поповићу посвећујемо ову археолошку свеску *Зборника Народној музеја*.

Овај кратки увид у научну делатност Марка Поповића ни у ком случају не пружа комплетну слику о његовом доприносу нашој археологији. Бескомпромисни борац за очување нашег културног наслеђа, чијем је разарању неретко био сведок, залагао се за његову конзервацију и презентацију, не презајући да се супротстави решењима која је сматрао неодговарајућим. Своје ставове износио је храбро и аргументовано, што га је понекад лишавало официјелних признања, али не и уважавања колега. Поштовали су га и млађи сарадници којима је, можда, својим захтевима у погледу одговорности у раду, најпре уливао страх, али који би убрзо схватили да се иза маске строгог шефа крије велики стручњак који благодоклоно гледа на њихову будућност и који, с дозом доброћудне ироније, дели паметне савете. Један од видова исказивања тог поштовања је и зборник радова у част Марка Поповића, који је Археолошки институт у Београду недавно публиковао (*Свети средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*, ур. В. Иванишевић, В. Бикић, И. Бугарски = *The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Homage to Marko Popović*, ed. V. Ivanišević, V. Bikić, I. Bugarski, Београд: Археолошки институт, 2021).

Резултати научног рада Марка Поповића присутни су свуда око нас, а најбољих ћемо се увек сећати или, како би то рекли стари Латини, *Optimos semper meminimus*.

Ивана М. Поповић

Милица О. РАДИШИЋ

Археолошки институт уи, Београд

Željko Tomičić, *Bjelobrdski kulturni krug: groblja 9. do 13. stoljeća u međurečju Mure, Drave, Dunava i Save*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Požega: Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2019; 642 стране с илустрацијама, ISBN 9789533473024

Изучавање бјелобрдског културног круга заузима посебно место у истраживањима средњовековне прошлости источних делова централне Европе. Тај појам, уведен у археологију почетком двадесетих година XX века, обједињује материјалну оставштину из периода формирања и раног развоја мађарске државе у Панонији. Настанак нове политичке творевине пратио је низ друштвено-економских и културних процеса у којима је обликовано особено наслеђе, које се пре свега препознаје у великом броју предмета заједничких обележја са некропола. Терминолошко одређење и идејну поставку бјелобрдске културе, у литературу је увео чешки археолог и слависта Лубор Нидерле. Уобличио је типолошко-хронолошку скупину налаза са некропола из средњег Подунавља и

именовао према једној од ондашњих најдетаљније истражених некропола у Бијелом Брду код Осијека, у источној Хрватској (Niederle 1920). На тај начин је био наговештен регион настанка културе, а појам је постао синоним за археолошке трагове Словена у оквирима мађарске краљевине. Супротан став истраживача из Мађарске, који су сматрали да су досељене мађарске групе чиниле доминантни супстрат, водио је ка израженој политизацији теме, нарочито у периоду после Другог светског рата. Питању етничке припадности средњовековних популација данас се углавном приступа на много објективнији начин него у прошлом веку, али и даље није успостављено сагласје у

проучавању истих феномена на свим административним подручјима где се прате бјелобрдски археолошки трагови (Словенија, Хрватска, Босна, Србија, Словачка, Мађарска и Румунија). Међу истраживачима не постоји чак ни јасан став о питању прецизнијих хронолошких оквира саме културе. Најшире посматрано, њени елементи се прате у раздобљу од X до XII и раног XIII века, што је време учвршћивања хришћанства и постепеног уклапања мађарске државе у феудално европско друштво.

Овом приликом биће речи о југозападној регији распрострања културе која се налази у фокусу истраживања хрватских стручњака. Књига Жељка Томичића *Bjelobrdski kulturni krug: groblja 9. do 13. stoljeća i međurečju Mure, Drave, Dunava i Save* резултат је ауторовог дугогодишњег бављења некрополама на начин својствен старој истраживачкој пракси. Она подразумева превасходни рад на утврђивању хронолошких фаза некропола и типологији гробних налаза. Ради се о обимном издању састављеном од осам поглавља, с богатим илустративним материјалом у виду фотографија, скица, планова и хронолошких табела различитог квалитета.

Након кратког уводног текста, у коме је представљена сумарна историјска слика крајем раног средњег века (стр. 9–12), аутор је донео исцрпан историјат истраживања налазишта и развој идеја о бјелобрдској проблематици, почевши од последњих деценија XIX века (стр. 15–41). Томичић је покушао да представи сучељена становишта истраживачких струја у земљама средње и југоисточне Европе у вези са размерама мађарског насељавања и интеракцијом досељених група с домаћим становништвом. Приметан је ауторов тенденциозан став у настојању да истакне посебност хрватског простора у формирању бјелобрдске културе. Нарочита пажња је посвећена резултатима рада Зденка Винског и других стручњака у оновременој Југославији. Док су исцрпно коментарисани радови мађарских археолога старије генерације, попут Беле Секеа, Иштвана Боне и Атиле Киша, недостаје осврт на резултате истраживања с почетка XXI века, у којима је тежиште са етничких питања пребачено на изучавање ширих друштвено-економских и културних промена. Студије материјалне културе и специјалистичке анализе доносе низ сазнања о производњи, дистрибуцији и употреби предмета који су у раним истраживачким етапама били сагледавани (једино) у светлу њихових формалних карактеристика.

У трећем поглављу (стр. 45–215) је приказан типолошко-хронолошки преглед накита, елемената одеће, керамичких и нумизматичких налаза и ретких комада наоружања и опреме са средњовековних некропола у међуречју Муре, Драве, Дунава и Саве (даље међуречје). Користећи типологију бјелобрдских налаза Јохена Гизлера (Giesler 1981), аутор је материјал систематизовао у неколико десетина група. Појединачно картирање сваке врсте на карти међуречја, без квантитативне анализе појавности по локалитетима, није пружило податке о обрасцима дистрибуције предмета на ширем регионалном нивоу. Осим тога, недовољно пажње је посвећено објашњењу узора и контекстуалној анализи налаза. Порекло облика појединих наушница, торквеса и наруквица с крајевима обликованим у виду животињских глава се пак тражи у праисторијским епохама и антици. Такво становиште је преузето из радова насталих

средином прошлог века (e.g. Vinski-Gasparini 1954). Реч је о основним морфолошким облицима украса са дугим трајањем, који су мењали занатске и стилске особености током епоха. Бјелобрдски торквеси с петљом и куком за закопчавање рађени су уплитањем неколико жица, што је у X веку била најраспрострањенија занатска техника у кијевско-руској и викиншкој сфери. Посебна техника мрежастог (каричастог) уплитања жица примењивана је у изradi бјелобрдских наруквица и прстења. Она је такође била карактеристична за подручја северно од Карпатске котлине.

Нарочита пажња је усмерена ка дефинисању тзв. протобјелобрдске фазе, пре формирања бјелобрдске групе средином X века. Аутор се, у циљу доказивања културног континуитета између јужног и северног хрватског простора, посветио врло детаљном приказивању грађе са далматинских локалитета још од VII–VIII века. На први поглед се испоставља да, осим неколико облика наушница (које ионако показују сродност на ширим просторима источне и југоисточне Европе), постоји мало паралела у материјалном наслеђу између наведених регија. У књизи се истиче важност Сиска као микрорегионалног средишта, на шта упућују налази прероманичке пластике и нешто луксузнијег накита, уз калупе за ливење наушница. Томичић сматра да тамошња занатска производња представља наставак традиција из времена римске Сисције, премда је континуитет античких тековина током раног средњег века у Панонији тешко објашњив у условима константних сеоба и немирних догађања; најпознија енклава романског становништва, тзв. кестхељска група у региону Балатона, утопила се у културу Аварског каганата током VIII века. Модел претрајавања античког духа и урбанизма, попут примера у градовима Далмације, ипак није примењив на северне просторе, где нема посведоченог континуитета живота.

У неколико наврата истиче се еклектичност бјелобрдског стварања под импулсима различитих средина које су имале утицаја на међуречје (византијска, ранохрватска, отонска, кетлашка, кијевско-руска), али је изостало јасно дефинисање тих елемената. Требало је издвојити групу импортованих предмета од оних чије је радионичко порекло у Панонији, као што је то, примера ради, учињено у монографији о некрополи на Лијевој бари код Вуковара (Demo 2009). У типологију бјелобрдског накита погрешно је уврштено византијско прстење с круном и са урезаном представом птице на глави, као и поједине врсте лунуластих привезака чије би порекло могло бити у руским областима. Прилагање новца у функцији обола, на некрополама међуречја протумачено је као византијски обичај, с чиме се такође не бисмо сложили. Новија истраживања све више показују да је пракса прилагања новчића крајем раног и у пуном средњем веку била веома раширена на некрополама у Чешкој, Словачкој, Аустрији, Пољској и Мађарској, док је сразмерно ретка на византијском Балкану.

Четврто, најобимније поглавље књиге (стр. 219–503) посвећено је анализи 15 бјелобрдских гробаља претежно из хрватског дела Паноније и босанске Посавине (Бијело Брдо, Вуковар – Лијева бара, Велики Буковец, Јанузовци, Маховљани, Багруша, Гомјеница итд.), уз поједине некрополе из Словеније

(Птуј) и мађарске Барање (Мајиш, мађ. Мајс). Аутор је некрополе углавном већ публиковао у посебним радовима; на овом месту су поновљени и делимично допуњени ранији резултати. Циљ његовог изучавања био је дефинисање временских зона попуњавања гробаља. Највећи део припада тзв. некрополама на редове из ране бјелобрдске фазе. У мањој мери су истражена гробља формирана око цркава, која постају честа од краја XI и у XII веку. Изненађује то што је у овом поглављу мало пажње посвећено начину сахрањивања, осим разматрања положаја руку покојника, који је иначе веома неуједначен током читавог средњег века. На основу различитог положаја руку приликом сахрањивања, свакако није могуће извођење закључака о степену християнизације популација.

У публикацији се у неколико наврата наглашава истакнуто место гробља у Бијелом Брду као епонимног локалитета културе (његово откриће се чак назива „судбоносно“, на стр. 16, односно припада му „часна улога епонима“, на стр. 245 и стр. 580); међутим, чињеница је да се ради о некрополи са уобичајеним репертоаром налаза, какав је потврђен на многобројним панонским гробљима из X–XI века. Будући да то налазиште није монографски публиковано, аутор је настојао да пружи шири осврт на резултате истраживања. Томичић је дошао и до закључка о нешто дужем трајању гробља на Лијевој бари него што је то установио Ж. Демо у споменутој монографији. Значајна је анализа гробља у Мајишу, које представља једну од највећих бјелобрдских некропола, са више од 1.000 истражених гробова. Објављена је на мађарском језику (Kiss 1983). Ипак, Томичић није успео да на концизан начин објасни временски и просторни развој те некрополе, а у вези с тим, изостало је дефинисање промена које се уочавају у репертоару налаза и погребним обичајима. Примера ради, ваљало је објаснити како се интензивирање прилагања мађарског новца поклапа с постепеним редуковањем накита у гробовима.

Питању апсолутне хронологија бјелобрдске групе бави се пето поглавље књиге (стр. 507–529). Хронологија је базирана на већ раније успостављеној периодизацији Зденека Вање (Váňa 1954) и оној из споменуте студије Јохана Гизлера, с тим што је аутор, за разлику од својих претходника, покушао да издвоји и тзв. прелазну фазу, са најранијим бјелобрдским материјалом. Њено датовање је од 900. до 965. године. Уз ливене наушнице, Томичић прелазној фази по инерцији приписује налазе наоружања, коњаничку опрему и керамичке посуде, сматрајући да њихова појава недвосмислено упућује на рани период, када хришћанство није било чврсто укорењено. Међутим, познато је да се такви елементи појављују на гробљима и у готово целом XI столећу. Навешћемо пример гробова из Ловћенца у Бачкој, у којима су керамички прилози датовани новцем из позног XI века.

Према представљеној периодизацији бјелобрдске културе, I ступањ има рану (од 965. до 995) и касну фазу (од 995. до 1030), затим следи II ступањ, такође рашчлањен на рану (од 1030/1040. до 1070) и позну фазу (од 1070. до 1100), и III ступањ, који траје од 1100. године до средине XIII века. Тако стриктно постављене хронолошке фазе нису прихватљиве, нарочито не на ширем подручју распрострањања културе. Изучавање грађе показује различито временско и

територијално груписање исте врсте налаза током раздобља X–XI века. Примећено је да се чак на територијално блиским некрополама јављају знатније разлике у репертоару налаза, што све упућује на изражену регионализацију гробаља, а уједно отежава и јасније праћење порекла и ширења предложака.

Наредни одељак доноси резултате изучавања хуманог остеолошког материјала са некропола у југозападној Панонији. Аутор је желео да представљањем података из области физичке антропологије, своја истраживања учини интердисциплинарним, што свакако представља позитивну оцену књиге (стр. 531–536). Неколико страница је посвећено достигнућима докторске дисертације Жељке Бедић, у којој је извршена компаративна антрополошка анализа низа средњовековних некропола у међуречју, из различитих етапа. Њени резултати упућују на повећање популације у време трајања бјелобрдске културе, али и на лоше услове живота и исхрану, велику смртност деце и појаву нових заразних болести које су донешене, како се претпоставља, с развојем међурегионалне трговине (Bedić 2014).

У закључном разматрању књиге, Томичић настоји да понуди нешто шири културни и друштвено-политички контекст у коме је настао разматрани бјелобрдски миље (стр. 537–561). Осим укратко поновљених резултата изучавања некропола, коментарише одлике и топографију насеља, црквених објеката, топономастику подручја, па чак и повољне климатске услове који су узроковали знатан пораст популације на размеђи првог и другог миленијума. Иако се у књизи посебно место приписује византијским импулсима као кључним у обликовању материјалне културе у Панонији, чиме се посредно оправдава теза о хрватској кнежевини као посреднику у преношењу тих импулса, аутор говори и о чврстој афирмацији западних тековина – преко Мађарске. На основу упоредне анализе археолошких феномена, јасно је да области северно од Саве и Дунава у целини баштине тековине различите од византијских на Балкану, али с њима имају извесних додирних тачака, што није објашњено на задовољавајући начин у овој књизи. Мишљења смо да је мађарска краљевина остварила знатан утицај на међуречје и пре краја XI века, када је оно припојено њеној територији. Хрватски истраживачи углавном сматрају да је Пожешка котлина у централној Славонији представљала зону сучељавања политичког зрачења хрватске и мађарске државе.

Напоследку, у осмом поглављу дат је каталогски преглед више од 70 налазишта, коментарисаних у главном тексту, са територија данашње Хрватске, Словеније, Босне и неколико њих из Србије и Мађарске (стр. 567–598). Уз гробља на редове и некрополе уз цркве, обрађено је неколико истражених насеља и локација са случајним налазима. Обимнија литература је коришћена за налазишта с подручја Хрватске, Словеније и Босне, што није случај с локалитетима у Србији. Аутор очигледно није био у прилици да у рад уврсти недавно публиковане резултате истраживања важне некрополе у Батајници (Шпехар и Стругар Бевц 2016). На крају монографије се налази релативно обиман, али технички неуједначен списак коришћене литературе, у којој недостају поједини наслови цитирани у тексту (стр. 603–621), и кратак резиме на енглеском језику (стр. 623–635).

Након свега предоченог, закључак је да књига не пружа аргументе о томе да је простор југозападне Паноније могао бити кључан у настанку бјелобрдске културе, како је то често истицано у литератури. После увида у обимну грађу, а у складу са установљеним историјским током, извесно је да се бјелобрдска култура није проширила из једног центра, нити њено стварање треба посматрати на дифузионистички начин. Готово све врсте налаза које су присутне на гробљима у међуречју широко су распрострањене у Карпатској котлини, у мањем или већем обиму. Кључно питање у даљим истраживањима представљаће дефинисање хоризонта из времена IX и раног X столећа, односно стварање јасније слике о величини локалне популације и њеном друштвеном и културном нивоу у време успостављања мађарске контроле.

Без обзира на отворен проблем бјелобрдске генезе – у вези с недовољно јасним идентитетом популација – чињеница је да се крајем X и у XI веку ствара просторно јединствен културни круг, који археолошки одражава вероватну територију и утицај мађарске краљевине. Гробни налази накита и одеће показују да се у готово целој Панонији успоставља слична мода, што посредно сведочи о остваривању интензивних контаката међу становништвом. Демографски раст, оличен у многим гробљима, упућује на могућност знатнијег прилива популације из европског окружја (западних Словена, балканских Словена, становништва са германског говорног подручја итд.). Заступљеност мађарског новца у међуречју је показатељ развоја средњоевропске привреде. Сматрамо да посебну пажњу треба посветити изучавању контаката са ширим регијама централне, северне и источне Европе јер значајан део бјелобрдских налаза показује морфолошке и стилске сличности с грађом из области које су припадале Светом римском царству (отонски круг) и Кијевској Русији, односно викиншкој уметничко-занатској сфери.

Осим низа фактографских и техничких пропуста, тежак стил писања и недостатак конзистентности у излагању представљају неочекиване утиске о издању које је претендовало да постане важно дело у области средњовековне археологије. Овом приликом није било могуће разматрање свих спорних места везаних за нетачну или недовољно јасну интерпретацију археолошких појава. Монографија *Bjelobrdski kulturni krug: groblja 9. do 13. stoljeća u međurečju Mure, Drave, Dunava i Save* свакако је добродошла као извор података о грађи са некропола, док ће јасно дефинисање регионалних специфичности и улоге југозападног панонског подручја у развоју бјелобрдске културе остати тема будућих истраживања.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Bedić, Ž. 2014

Antropološka analiza osteološke građe bjelobrdskih populacija u međurečju Save, Drave i Dunava, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Váňa, Z. 1954

Mađari a Slované ve světle archeologických nalezů X.–XII. století, *Slovenská Archeologia* 2: 51–105.

Vinski-Gasparini, K. 1954

Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima, *Peristil* 1: 119–127.

Giesler, J. 1981

Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken), *Prähistorische Zeitschrift* 56/1: 4–167.

Demo, Ž. 2009

Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar-Lijeva Bara (X – XI. stoljeće), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.

Kiss, A. 1983

Baranya megye X-XI. századi sírleletei, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Niederle, L. 1920

Slovania v Uhrách, *Letopis Matice Slovenskej* 13/1: 25–38.

Шпехар, П. и Стругар Бевц, Н. 2016

Батајница–Велика хумка. Раномађарска некропола, Београд: Музеј града Београда.